

Относно „щедрата социална държава“

*Димитър Панчев, докторант,
катедра „Социология и науки за човека“,
Пловдивски университет „Паисий
Хилендарски“*

Бедността = дефиниционен проблем?

Проблемите, свързани с бедността, социалните политики и „зависимостта“ от социалното подпомагане са обвързани с разгорещени дебати не само в медийното и публичното пространство, те са се превърнали в част от нашето всекидневие, но както нередко се случва, и тук често липсва цялостна информираност, а боравенето с факти само по себе си е селективно. Затова и целта на този анализ ще бъде да представи първоначално едно резюме на позициите и изследванията, проведени през изминалите няколко години от „десни“ анализатори, най-малкото защото те служат като основен двигател за формирането на обществено мнение, а след това те ще бъдат съпоставени с част от теренните наблюдения и интервюта, които бяха събрани през 2016 г. в кв. Столипиново, гр. Пловдив. За целта, първата част от настоящия текст ще представи проблемите и предизвикателствата пред „социалната държава“ така, както те са анализирани от Института за Пазарна Икономика, чийто идеи за по-малко зависимост от държавата могат да бъдат мислени съпоставително с дискурсите, които подобни десни тинк-танкове¹ отвъд Атлантика пропагандират и в крайна сметка успяват да приведат под формата на „социална политика“. Крайната цел е да бъде показано, че аналитичната абстрактност и статистизирането на бедността, както и нейното показване под формата на числа не успяват да обхванат преживяването на бедността и справянето с нея във всекидневието, а също така и да бъде предложена една алтернативна интерпретация на мита за „щедрата социална държава“, а именно – хората не могат да преживяват от социални помощи.

¹ В рамките на настоящия доклад под тинк-танк ще се разбира институт или група от експерти, занимаващи се с изследването на обществени проблеми свързани с икономиката и/или политиката.

Основните проблеми на българската система за социално подпомагане се коренят както в несъществуващите оценки за въздействието от провеждането на дадена социална политика, така и от липсата на целенасоченост, последователност и взаимосвързаност между отделните политики. Видима е и нуждата от редица структурни и законодателни промени, които да спомогнат както за подобряването на обществените услуги, така и за оптимизирането на публичните разходи. Нужно е да се гарантира максимално ефективното насочване на бюджетните разходи към хората, които най-много се нуждаят от тях. Подобна логика следват и анализите на десни тинк-танкове в България, единият от които лобира за въвеждането на подоходен критерий като метод за разпределението на ресурсите на „социалната държава“.² Това само по себе си би било временно решение на проблема, но имайки едно наум за големината на сивия сектор в страната и факта, че голяма част от жителите на квартал Столипиново дори и да са наети от работодател, не винаги имат сключени трудови договори с него, тъй като самите форми на заетост не всякога предполагат сигурно работно място и доход, които може да бъде получен на края на месеца. Тук се натъкваме на проблема за „сивата бедност“, какво точно представлява тя и дали може да бъде измерена. Това е чисто дефиниционен проблем, който обаче дава своето отражение и върху начина, по който мислим „бедността“ изобщо.

Когато се говори за бедност, общественото възприятие обикновено е, че става дума за някаква форма на обективно измерена бедност или нещо сходно с идеята за абсолютна бедност. Макар от подобен тип да са индикаторите, които използва Световната банка при дефинирането и измерването на крайната бедност в развиващия се свят (например линия на бедност от един или два долара на ден), в рамките на ЕС бедността се измерва по различен начин. Т.нар. линия на бедност (в България нейният еквивалент е 314лв³. и е въведена в края на 2006 г.), показва каква част от хората попадат под определено равнище на доход. Спецификата на този показател идва от това как се дефинира линията на бедност – дали представлява фиксирана граница като 1 или 2 долара на ден (по паритет на покупателната способност, тоест коригирана за различните ценови равнища в съответните държави), дали е линия, базирана на определено минимално потребление (например сумата, необходима за набавянето на определен минимум от калории и т.н.) или е относителна линия на база на равнищата

² Става дума за Института за Пазарна Икономика, анализи от които са използвани и в настоящия текст.

³ Показателят се изчислява в зависимост от данните в изследването „Наблюдение на домакинските бюджети“, което се провежда всяка година от НСИ.

на доход в съответната страна (например процент от средния доход). В ЕС под линия на бедност се разбира последния вариант, тоест тя е дефинирана относително.

Най-широко използваната линия на бедността в ЕС е дефинирана като 60% от средния еквивалентен разполагаем доход в съответната страна или регион. Това на практика означава, че не се мери бедността като възможност за посрещане на основните нужни (абсолютна бедност), а като бедност, съотнесена към равнището на доходите в една страна (относителна бедност). Както е посочено и от Евростат: „този индикатор не мери богатство или бедност, а ниски доходи в сравнение с останалите в страната. Това не предполага задължително нисък стандарт на живот“ (ИПИ 2015б: 3). Разликите в материалното благосъстояние в ЕС достигат в някои случаи 3-4 пъти, което прави използването на една матрица за лишения донякъде проблематично. За да може тази матрица да отчете материални лишения дори в богатите страни, това предполага завишени критерии за първите и съответно много високи нива на ограниченията за минимален доход в по-бедните страни – именно това се наблюдава и в данните за ЕС. Въпреки това, „безспорно предимство на този подход, а именно – еднаква матрица, е, че позволява много добри сравнения на международно ниво“ (ИПИ 2015б: 4).

Социалното неравенство и бедност

Измерването на неравенството също е предимно фокусирано върху материалното неравенство и то конкретно по отношение на доходите. Специфичното при показателите за неравенство е, че движението им в една или друга посока не може да бъде автоматично интерпретирано като добро или лошо, без да се приложи допълнителен анализ. Макар и обикновено увеличение на неравенството в съвременното общество да се разглежда като негативна тенденция, то без допълнителен анализ на факторите, които стоят зад това нарастване, или на динамиката на бедността, абсолютни изводи по-скоро не бива да се правят. Например остава дискуссионен въпросът как третираме евентуално нарастване на доходите на средната класа и ограничаване на бедността, но паралелно увеличаване на неравенството спрямо най-маргинализираните групи, които може дори да покачат доходите си, но с по-бавни темпове спрямо средната класа. Тоест, данните за неравенството и бедността следва да се гледат в цялост и да не се правят генерални изводи от един-единствен показател. Дори и такова комплексно показване на бедността обаче няма как да обхване относителният характер на бедността и лишеността. С други думи, съществува много голям риск да отхвърлим с лека ръка самото понясане на бедността и начина, по който

тя се изживява посредством съпоставката с тези, с които живеем в непосредствена близост (а това се превръща в още по-важен проблем, когато трябва да бъдат пресъздадени различните измерения на бедността).

По последни данни относителният дял на бедните в България е около 21% (2013 г.), тоест малко над 1,5 млн. души попадат под линията на бедността (при линия 60% от средния доход). През последните години се наблюдава леко спадане на относителната бедност, но трябва и да се отчита фактът, че линията на бедността не се покачва чувствително и дори остава под нивата от 2010 година, с други думи, макар относителната бедност леко да се свива, замръзването на медианния доход говори за сериозни проблеми пред „средната класа“ (ИПИ 2015а: 3). Но това само при положение, че можем да определим и посочим коя част от населението съставлява тази средна класа, още по-спорно е дали въобще можем да говорим за такава хомогенна социална група! Разликата между това как тези, които са финансово стабилни определят и мислят себе си и как те биват мислени от анализаторите, които буквално създават представата за тази група се разминават коренно. С други думи, доходите, които биха гарантирали някакъв стандарт на живот, които се свързва с въображаемата “средна класа” в България не трябва непременно да се вземат като доказателство, че такава наистина съществува или че тя обединява хора със сходни стилове на живот, които (ако направим сравнение с филмът „Неравенство за всички“ на Робърт Райш за свиването на американската средна класа, която прогресивно изчезва) по подразбиране трябва да стимулират икономическото развитие на страната.

Данните показват, че близо 10% от населението попадат под най-ниската линия на бедността (40% от медианния доход), тоест почти половината от коментираните по-горе 21% бедни (спрямо класическата линия от 60% от средния доход) изостават сериозно от средната класа. Движението на бедните над тази линия е сравнително равномерно, като с налагането на всяка следваща линия (50%, 60% и 70% от средния доход) делът на бедните се покачва в рамките на 5-7 процентни пункта. Това е в някаква степен очаквано и означава, че „над 10-те процента в дълбока бедност, разпределението в скалата на доходите е сравнително равномерно. Движението на данните през годините показва, че групата бедни, която е над 10-те процента от населението в дълбока бедност, е по-чувствителна на промените в икономическата среда и най-вероятно с променлив състав, особено в горната си част“ (ИПИ 2015а: 4).

Далеч по-сериозни изглеждат нещата при тези близо 10%, които чувствително изостават от средната класа и са в дълбока бедност. Движението при тях през последните години е устойчиво негативно, тоест „относителният дял на хората, които са под линия на бедност, равна на 40% от средния доход, се увеличава постепенно от около 8,5% през 2008-2009 г. до около 10% през 2012-2013 г. Тези процеси изглежда не се повлияват много от икономическия бум през 2007-2008 г. и последвалата криза от 2009-2010 г. С други думи, най-дълбоко бедните в обществото не се влияят от икономическия цикъл и по-скоро се увеличават“ (ИПИ 2015а: 4-5).

Различията в относителната бедност по критерии за икономическа бедност и по икономическа активност са много големи. Нормално, бедността при заетите е чувствително по-ниска от тази за страната – едва 7-8% от тях попадат в риск от бедност, тази група е голяма и обхваща почти 3 млн. души, което означава, че около 210 хил. заети попадат под линията на бедността. Тези, които попадат в риск от бедност, са предимно хора с минимални възнаграждения и на непълно работно време. Те попадат в определението „работещи бедни“, но трудно могат да бъдат класифицирани като водеща рискова група. Заетостта на практика гарантира получаването на някакъв доход, което прави малко вероятно „работещите бедни“ да изпаднат в дълбока бедност, тоест да са съставна част от тези 10% от населението, чиито доходи са под най-ниската линия на бедността. Наистина, при налагане на най-ниската линия на бедността (40% от средния доход), едва 2,2% от заетите са в риск от бедност или това са около 65 хил. души.

Данните, анализирани от Института за Пазарна Икономика категорично показват, че поне четири фактора влияят на бедността в отделните области – заетост, образование, демография и етнически групи⁴. Домакинствата с три или повече зависими деца са особено рискова група, като 2/3 от тях са в риск от бедност. Този феномен се провокира не толкова от броя на децата, колкото от типа на домакинствата, които имат повече деца - проблем с етническо и културно изражение - „Такива домакинства често живеят в гета и на практика възпроизвеждат бедност (подч. авт.) тоест децата също не успяват да избягат от капана на бедността. Ключови фактори тук са образованието и пазарът на труда като естествените пътища за решение на проблема. Без тях социалната система не постига никакви резултати в тези

⁴ Не е по-различна логиката на Чарлз Мъри, свързан с десния тинк-танк Манхатън Институт в средата на 80-те години на ХХв. (ср. Вакан 2004).

домакинства и това е видно от големия процент на такива домакинства в дълбока бедност, тоест дори и с наличната социална система те изостават чувствително от средната класа. Гъвкави форми на образование и умения, които са приложими на пазара на труда, могат да дадат много по-устойчив резултат“ (ИПИ 2015а: 20).

В обобщение, ако 1/5 от населението е в риск от бедност, то половината от тях или един на всеки десет е в риск от дълбока бедност. Именно тази група, която сериозно изостава от средната класа, най-малко се влияе от промените в макроикономическата среда и на практика е изпаднала в дългосрочна и възпроизвеждаща се бедност. Сред най-рисковите групи по отношение изпадането в дълбока бедност „са безработните и неактивните, а често – и зависимите от тях деца. Ключово тук е, че голямата част от дълбоката бедност засяга населението в работоспособна възраст, което отново препраща към образованието и пазара на труда“ (ИПИ 2015а: 21).

България в сравнение с Европа

Според последните сравнителни изследвания на разходите за социално подпомагане, по-богатите държави заделят средно 1,9% от своя брутен вътрешен продукт за влизачи в обхвата им програми, докато при по-бедните този дял е 1,1%. Средният дял за света е около 1,6% от БВП. За България този дял е около 1,3%, което е малко по-ниско от средното в повечето държави от Централна и Източна Европа.

Според последните данни на ASPIRE, системите за социално подпомагане в България обхващат около 38,4% от населението. В същото време размерът на самите социални помощи остава сравнително нисък, което може да се обясни както с по-ниската степен на социално-икономическо развитие спрямо други страни от Централна и Източна Европа, така и с някои от структурните недостатъци на самата система за социално подпомагане (ИПИ 2015в: 7-8).

Увеличаването на ГМД (гарантиран минимален доход) и съответно на социалните помощи оказва ефект върху стимулите за активно трудово включване от страна на бенефициентите по програми за социално подпомагане. Широко използван индикатор за оценка на тези стимули е т.нар. „капан на безработицата“ (КБ). „Последният измерва процента от brutния доход, който бива отнет, когато безработно лице се върне към заетост. Той онагледява финансовите стимули при прехода от безработица към нископлатена заетост и се изчислява за едно самостоятелно живеещо

лице без деца и с доход 67% от заплатата на т.нар. „среден работник“ “ (ИПИ 2015в: 26).

През 2012 г. КБ („капан на безработица“) за България възлиза на 81,6%, което е и най-високото ниво за периода 2003-2012 година. Този коефициент показва, че в „състояние на заетост, лицето би получавало допълнителен приход в рамките на едва 18,4% от brutния си доход. С други думи, 81,6% от допълнителният му доход ще бъде отнет под формата на данъци и социални осигуровки, от една страна и загуба на обезщетението за безработица и съпътстващи социални помощи, от друга“ (ИПИ 2015в: 26-27).

Поради обстоятелството, че загубата на трудов доход предоставя възможности за достъп до обезщетения за безработица и определени социални плащания, колкото по-нисък е потенциалният трудов доход на едно лице, толкова по-малко вероятно е то да потърси възможности за заетост пред алтернативата да получава пасивен доход от системата за социално подпомагане и от социално осигурителната система (или поне такава е вътрешната логика на анализите на ИПИ). Това важи с особена сила за изгубили работата си нископлатени лица, чиито потенциален нов трудов доход е по-нисък от получавания в предишни периоди – явление, което се среща често в период от икономически спад и нарастваща безработица.

В такива условия данъчното и осигурителното бреме и загубата на социалните и социалноосигурителните плащания натежават срещу потенциалното увеличение на нетния доход на лицето от заетост. Често това води „до продължителни периоди на икономическа неактивност, до загуба на трудови навици и намаляване на конкурентноспособността на работника – фактор, оказващ по-нататъшен натиск върху потенциалния му доход, поне до момента, в който последният бъде лишен от правото да получава обезщетение за безработица“ (ИПИ 2015в: 28).

Капанът на ниската икономическа активност и капанът на ниското възнаграждение за труд в България са сред най-ниските в ЕС – фактор, който би следвало да води до повишена активност при търсенето на възможности за завръщане на пазара на труда, увеличаване на квалификацията или полагането на допълнителен труд. Така по презумция всъщност би трябвало да наблюдаваме ясни тенденции не просто към завръщане на пазара на труда непосредствено преди или след прекратяването на обезщетения за безработица, но и тенденции на преквалификация, или казано с други думи – стимул за „учене през целия живот“, ако трябва да

използваме такъв неологизъм. Защо, след като липсата на сигурен финансов доход би трябвало да стимулира активното търсене на работа на пазара на труда, то негативните ефекти от изброените по-горе икономически капани не водят до ясно обозрима икономическа мобилност?

Според ИПИ, кумулативното разглеждане на тези три индикатори (завръщане на пазара на труда, увеличаване на квалификацията и полагането на допълнителен труд) показва, че традиционно нископлатените безработни лица в България нямат особено стимул да търсят възможности за заетост преди изтичането на срока, в който имат право да получават помощи за безработица. Финансовите стимули „нарастват едва когато обезщетенията за безработица бъдат преустановени. В същото време, въпреки сравнително благоприятните показатели на капана на ниската икономическа активност и капана на ниското възнаграждение за труд, икономическата активност на населението остава сравнително ниска“ (ИПИ 2015в: 29).

Така представено положението в анализите на Института за Пазарна Икономика (сам по себе си пряко свързан с поддръжката и лобирането на десни и неолиберални политики) звучи не само необнадеждаващо, но дори граничецо с апокалиптичното. Изправени сме пред сериозен проблем – едно прогресивно обедняващо население, което обаче не може да бъде измъкнато от капана на системната и константна безработица, сегменти от обществото, които са крайно зависими от помощта на „социалната държава“, която не функционира и в този смисъл само възпроизвежда дефекти, за които тя самата е виновна до голяма степен. Иначе казано – трябва да накараме бедните да работят, защото за тях прекомерно се разхищават данъците, наливани в държавната хазна от работещата (но несъществуваща) средна класа. На всичкото отгоре тази бедност е расиализирана, има своето етническо, пространствено и демографско измерение. Но дали наистина е точно така, прекалено щедра ли е „социалната държава“, може ли да се живее само от социални помощи? На тези въпроси ще се опитам да дам отговор в следващите редове.

Към размагьосването на един мит

Обвързването на проблема за социалното подпомагане, зависимостта и етноса са проблеми, които не могат и не трябва да бъдат ограничени само в рамките на България. Такива тенденции могат да бъдат наблюдавани в голяма част от икономически развитите държави в Западна Европа и отвъд Атлантика (тук трябва да подчертаем, че тези държави се характеризират посредством своята икономика, която е пост-

индустриална, и в този смисъл – ориентирана към икономика на услугите). Разбира се от само себе си, че дебатите за зависимостта на бедните от „щедрата социална държава“ и услугите, които предоставя социалното подпомагане не са нещо ново, дори напротив – те стоят в основата на политиката на Роналд Рейгън и Маргарет Тачър за ограничаването на отговорностите, които държавата има към своите граждани. Така, вместо в контекста на един нов икономичен модел да видим опити да бъдат спасени тези, които са пряко засегнати от затварянето на големите фабрики, заводи и индустриални комплекси (какъвто е случаят и в България след 1989г.), всъщност започва формирането на една политика, която цели наказването на бедността, нейното криминализиране и превръщането на тези, които едва успяват да свържат двата края, в изкупителни жертви. Да бъдеш беден става равнозначно на това да не можеш сам да поемеш отговорност за собственото си благосъстояние, благополучие и успех. Това от своя страна е подплатено със силна доза евтина телевизионна и медийна пропаганда, чиято цел е не просто трупането на популярност, но и предоставяне на публиката на един обобщен и събирателен образ на този, който трябва да носи отговорност за случващото се в обществото: Ромите живеят на социални помощи; „Социалните помощи са твърде щедри, обезкуражават хората да работят, създават паразити“ (Григорова 2016: 11) – манипулацията вече е необорима. Тя се е превърнала в нещо като аксиома – твърдение, което не подлежи на доказване, но изглежда очевидно, защото е общосподелено знание.

Това са прости послания, които сами по себе си са далеч от истината, стига да бъдат подложени на конструктивна критика, но всяко друго послание или апел за алтернативно представяне на ситуацията някак си остава заглушено от виковете на народния човек, който при всяка подобно новина започва да роптае, свива юмрук срещу неговият невидим враг и се заканва. Оттук и необходимостта да бъде представен един друг поглед, опирайки се на теренните проучвания, проведени в кв. Столипиново, град Пловдив през 2016 г., а именно, че жителите на кв. Столипиново няма как да живеят само от социални помощи!

Да започнем от идеите на десните икономисти, които налагат тезата, че тъкмо заради социалните помощи в България има безработни – помощите демотивират хората да работят, несправедливи и разточителни са. Голяма част от българския национален бюджет се харчи за социално подпомагане, твърдят те. Помощите за социално слабите напоследък се сочат и като причина за увеличаващия се външен дълг на страната.

Консолидираният държавен бюджет показва, че 51,6% от текущите разходи за 2014 г. се използват за „Социално осигуряване, подпомагане и грижи“. Но това съвсем не означава, че тези средства са социални помощи. „60% от разходите за социално подпомагане и осигуряване всъщност са разходи за пенсии и по-малко от 6,7% са използвани от Агенция за Социално Подпомагане за помощи“ (Григорова 2016: 7). В допълнение, „отчетите на АПС сочат, че за 2015 г. са подпомогнати 52 279 лица и семейства, като средномесечният размер на помощта за едно домакинство е 84,67 лв“. (Григорова 2016: 19). В такъв случай едва ли можем да говорим за „прекалено щедра социална система“.

В един от предишните ми текстове⁵ вече стана дума за това как в климата на една налагана от десетилетия неолиберална политика гражданите постепенно се превръщат в потребители на социални услуги, „клиенти“. Така, дори и тези, които реално се нуждаят от социално подпомагане стават „клиенти на социалните институции“. Тези клиенти, след като започват да ползват определени услуги, се превръщат в потребители. Тук обаче по пътеката на нашата логическа верига се натъкваме и на малък препъни-камък. Да бъдем потребители означава, че имаме правото да правим избори. А дали всъщност „потребителите“ на „услугите“ така щедро предоставени от Агенцията за социално подпомагане имат право на глас и избор? Те по-скоро биват поставени в патова ситуация, в която или трябва да опит да използват това, което по презумпция им се полага като членове на обществото, а с това и да наследят определен стигматизиращ етикет, които ги определя като *зависими, мързеливи* и пр., или да се откажат от минималното, което могат да получат (а то наистина е минимално) и да търсят алтернативи за справяне със ситуацията, в която се намират. При символичните размери на социалното подпомагане ефективност на помощите у нас не може да се търси, както не можем да очакваме, че подхвърлен лев на просяк ще го извади от крайна бедност. И ако има бедност, която е видима, то още по-голям проблем е т.нар. „сива бедност“, която остава извън официалната статистика. Но въпреки че е документално невидима, „сивата бедност“ безспорно съществува. Социалните помощи не само не успяват да извадят нуждаещите се от бедността – те са недостатъчни, за да осигурят дори прехрана за крайните получатели. А хората в неизследваната и необхванатата част – „сивата бедност“, изобщо не попадат в графите на социалните служители и нямат възможност да получат и тези минимални социални

⁵ Вж. „Активистка етнография и убийството на метода“

помощи. Тук трябва да включим и групата на „работещите бедни“, а такива има и сред хората от кв. Столипиново, с които поддържам регулярно контакт. Какво научих от тях до този момент относно социалното подпомагане и липсата на достъп до него? Много често критериите, които трябва да отсяват крайно нуждаещите от тези, които се справят сравнително добре финансово, не работят и в резултати на това първите понякога остават невидими за радара на социалната система. В моментите когато те трябва да преговарят с представители на АСГ често се явява и ефектът на „вторичното виктимизиране“, където нуждаещите се, бидейки потърпевши от отрицателните ефекти на една агресивна пазарна икономика, стават жертви и на структура, която би трябвало да постави основите на способ за превъзможване на нищетата и крайната бедност. Стигматизирането на бедните, болните и безработните води до отнемане на социални придобивки, от което впоследствие потърпевши са всички.

По последни данни на Евростат, България е сред страните в Европейския съюз с най-много граждани, живеещи в тежки материални лишения. Макар общо ситуацията в ЕС да се подобрява, в България тя се влошава – почти 2,5 млн. се затрудняват или не могат да покрият сметките си за комунални услуги, да поддържат дома си достатъчно топъл, да покриват жизнените си нужди. Въпреки това, точният брой на бедните българи не може да бъде определен. Използват се различни методики за оценка: „2,5 млн. живеят в материални затруднения (Евростат); 600 000 са работещите бедни (експертни оценки); 460 000 – здравноосигурените поради дълбока бедност (НАП); 303 678 са безработните с ниски или никакви доходи; почти 1,3 млн. са пенсиониранияте граждани, които изпитват материални лишения. Общият брой на социално слабите с висока степен на достоверност е сумата на последните четири групи, а именно 2 621 782 български граждани или 36% от населението“ (Григорова 2016: 15).

Не говорим ли тогава за бедност, която няма етнически отенъци, а за нова форма на бедност, която пряко касае над 1/3 от населението на страната? Това обаче бива изгласкано настрана, защото говоренето отново приема за изкупителна жертва ромите, които са безработни, обаче взимат помощи, те точат социалната система и не правят нищо. А всъщност картината изглежда по доста по-различен начин. По данни на НОИ, средният брой на безработните лица за 2015 г. е 330 816. От тях 73% не получават обезщетение за безработица – нямат трудов стаж или е изтекъл срокът, в който имат право на обезщетения (ср. Григорова 2016). В тази група влизат и трайно безработните лица, които нямат работа повече от една година. Те може да са

получавали обезщетение, но срокът вече е изтекъл, тъй като максималният период, за който се покрива този осигурителен риск, е една година, дори на служители с трудов стаж над 25 години. Обезщетението за безработица само по себе си обаче не трябва да бъде мислено като социална помощ, защото то е в пряка зависимост от това на какъв доход е осигурявано дадено лице, с други думи, това, което се удържа под формата на данък върху осигурителният доход много наподобява внасянето на вноски в застрахователен фонд, т.е. безработицата вече се мисли като риск, срещу които всеки трябва да се осигури. Защо това е проблем? Част от моите контакти в кв. Столипиново са диспропорционално изложени на риск от дългосрочна безработица, най-малкото защото местата, на които те иначе биха работили вече ги няма. След като тези работни места ги няма, тогава стигаме до проблема за необходимостта от преквалификация или работа в сивата икономика, най-малкото защото няма помощи за безработните. Това от своя страна изисква иновативни стратегии за справяне и преживяване, развиването на определен усет и опит относно нещата, които биха могли да бъдат вършени в рамките на една неформална икономика, която трябва да поддържа живущите в едно домакинство:

„- Не са бедни хората. Хората искат работа, има работа, обаче не дават. Затуй сме бедни, затуй ни водят бедни хора. Всички са могъщи хора. Всички са работливи. Могат всичко да направят. Могат всичко да направят и ся да кажем, един човек, нали, един човек ето се разхожда или няма пари. Ся в момента да кажем един човек няма пари. Тоя човека са мисли - Всеки един човек е тука такъв - умен, много е умен. Обаче няма възможности. Мисли човекът . . . аз мога да направя лампа, да кажем, аз мога да направя лампа. Обаче няма пари да взема инструмент да си го направя. И да си го продавам. Няма човека ни диплома, не е отишъл на училище, нито професия е карал за тая работа. Научил е отнякъде, нали, умен човека и хвацал вече, знае да го прави, знае как става. Обаче няма пари - да вземе части да си го направи. И тоя човек какво прави - първо слиза, със свой брат, тука: търси работа. От богатите или отива от фирмите, където има работа. Дават ли му работа - работи известно време, 1-2 години, събира се пари, излиза от работата, отива се взема части, направи си един работилница и почва да си го произвежда. Сам. Ний сме такива.

- Значи предпочита сам да работи отколкото да работи за друг?

- Щото, ся, то вика, има работа, ела ще работиш. Отиваш да работиш и да кажем колко ще му плаща, той пита „Колко давате на месец?“. Той вика 300 лв. или 400 лв.

на месец. Тоя човека има. А българите същата работа работят - 800-900 лв., най-малко 800 лв. заплата“⁶

В този случай официално можем да говорим за активност на пазара на труда, която би била определена като „безработица“. А всъщност говорим за иновативни форми на предприемачество, които позволяват поддържането на определен жизнен стандарт без да се стигне въобще до изпадане в крайна бедност и нейното възпроизводство в следващите поколения. Дори и тези, които имат собствен бизнес и плащат данък на общината за ползването на определен парцел в квартала, също изпитват необходимостта да работят дори и на две места, за да могат да подпомагат бизнеса си в моментите, когато не е печеливш:

„- А тогава имаше ли много пари да се вкарат да започне бизнеса? Трудно ли беше в началото?

- Много трудно беше в началото, понеже няхах и средства. Тамън зимата почна, пък строителство зимата не са работи. И след 3-4 месеца наех ново апартаментче и почнах да работя.

- Вътре пак строителство?

- Да, строителство и там, дето зимах онея пари и ги влагах тука в магазина. И след това подновихме магазинчето изцяло. И почна бизнеса. 1 година беше перфектно. Например, 40 лв. съм взимал надница, тук си ги вадих.

- А колко време мина, преди да започнеш да печелиш от магазина?

- Хич не е минало да ти кажа. Все инвестирам мои пари тук. Дето работя частно и вкарвам тук.

- Ти работиш и частна, допълнителна работа?

- Аз като си намеря работа, отивам, работя“⁷

В условията на изчезващи постоянно работни места, тяхната замяна с почасова работа и голямата доза несигурност, търсенето на възможности за препитание изискват и разчитане на добре изградена мрежа от контакти сред нашите познати и приятели,

⁶ Извадка от интервю с бръснар, мъж, 34-годишен, собствен бизнес в квартала. За по-голяма автентичност е запазен специфичният изказ, който имат жителите на квартала. Разликите, които се наблюдават при използването на родовете са резултат от липсата на родова система в турския език

⁷ Извадка от интервю с предприемач, собственик на магазин за битови стоки, м, 37-годишен.

както и постоянното търсене на възможности, от които да бъде припечелено някакъв доход:

„- Ти притесняваш ли се от този момент (питам жена му). Тя как се оправя, като няма пари?

- Няма, трябва да намеря. Тя, жена ми, не съм я оставил така да мисли. И няма да я оставя. Тя като види че няма... Примерно, аз ако спя в къщи и няма (т.е. мързелува, бел. авт.), това е друго. Тя гледа, че аз се мъча, разбираш ли? Това не е няма. Това не означава, че няма. Аз мога да намеря, имам шанс, нали, щом се мъча, докът съм вънка, аз се мъча да намеря някой лев. Това не означава че няма – аз ще намеря, задължително ще намеря. Нямам шанс да оставям гладно това дете (посочва малкото момченце, бел. авт.).

...

- А ти официално безработен ли си? За държавата?

- Безработен съм. Дълга пари на банка, изтеглих кредит 6 000 лв. Имах намерение да си купя апартамент, собствен, тогава бяха много евтини, обаче не можах да си намеря. И вложих парите в борсата (зеленчуковата борса, бел. авт.). Опитах тая работа.

- Спечели ли нещо или ги загуби?

- Направо ги загубих. Нямах време поне малко да се забавя. Та чушки, та картофи, та не знам какво, намерих, това взех. Една трета или си хванах от парите или не.

- Помечтал си на борсата как ще спечелиш.

- Не. Аз като търсех да купя апартамент, тогава от една страна разпитвах как да не си изгубя парите от ръцете. Да си ги вложя някъде, защото пари настрани не могат да седят в това време. Изтеглих парите, на третия месец ме съкратиха. Иначе си бях добре. 50 лв. надница⁸

В тези условия се развива зависимостта и необходимостта да се разчита на разширеното семейство, тъй като в повечето случаи именно финансовите ресурси, с които разполагат и вече пенсионирани неговите членове (макар и те самите също да са минимални), могат да известна степен да тушират иначе пагубните ефекти на временната заетост:

⁸ Извадка от интервю със стъклар, около 35 год., има работилница и малък собствен бизнес в квартала.

„- А на теб колко ти е пенсията тук?

- 160 лв. Това пари ли е!? Тока ли да плащаш, водата ли да плащаш, ти ли да ядеш? Или на децата да даваш някой лев? Те децата, внучетата искат: „Дядо, дай 1 лев, дядо, дай 50 ст.” - А недей давай, де!? Аз няма да ям! Аз ще спя, ще пия някоя чаша вода и ще лягам.

- Според мен, след някоя възраст трябва вече на теб децата да дават.

- Аз за внучетата, за малките говоря. Децата, гледаш ги, тая вечер примерно нямат. Имам 5лв., 10лв. Аз да ям, а те да спят гладни ли, бе? Аз ще спя гладен! Ще взема една чаша вода, утре „Аллах керем!” Ние казваме по турски „Аллах керем!” Господ, доверяваш му се. Утре може да изкарам 20 лв! Може да изкарам 5 лв. Берекет версин!

- Добре, а случва ли се това? При вас? Вечер да няма какво да ядете?

- Случва се разбира се.

Б: Оооо, олеее, оле, то колко са тука!

Н: Примерно, аз, всяка вечер обикалям. То не е хубаво да се каже... И имам момчета дете не ме разбират грешно – им събирам остатъка от храната, примерно. Ии, има две-три семейства дете обикалям и им ги давам. Да имат и да нямат! Аз не питам, просто им оставям. Един магазинер, той като ме видя: „Какво правиш?“ И аз го дръпнах настрана и му обясних какво правя. „Всяка вечер ще минеш оттука” – нали, той е продавач, не му пречи един хляб или два хляба да дава. И се мъча...

- За други семейства?

- Да.

- А джамията помагат ли така?

- Религията помага, ама хората от религията не помагат⁹

Мрежите за социално подпомагане вътре между членовете на общността създават не само трайни връзки на доверие, но също и усещането за споделеност и сплотеност, необходимостта да направиш всичко по силите си, за да гарантираш съществуването си в една крайно несправедливо подредена икономическа и социална действителност. Ако си представим света като един зле скроен колодрум, на който се

⁹ Извадка от интервю със стъklar, около 35 год., има работилница и малък собствен бизнес в квартала и неговият баща, който е пенсионер.

провежда пробягване с крайна дестинация „успех и сигурност“, всъщност ще видим, че шансовете не са разпределени наравно. Едни започват надпреварата с голяма преднина, просто защото за тях и самото разстояние за пробег е много по-скъсено, втори правят опит да пробягат цялата дестинация, но не винаги успяват да финишират, а трети дори нямат право да участват в самата надпревара, те са просто зрители на зрелище, до което им е отказан достъп, макар да са платили своя билет за състезанието предварително. Нещо подобно се случва и с програмите за подпомагане на безработните (които както описахме в по-горните редове всъщност действат като застрахователен механизъм, а не като инструмент за по-справедливо разпределение на ресурси и възможности за реинтегриране на пазара на труда). Дори вътре в самата общност фактът, че човек може да бъде охарактеризиран като „безработен“ носи известна стигма, това е белег за невъзможност да се справи с лишениостта си от способи „да си изкара хляба“, което трябва да разбираме напълно буквално, а не като клиширан метафоричен израз. Дисфункционалната система за „безработните“ често дори пречи повече, тъй като тя разчита на видимостта на „безработицата“, без всъщност въобще да взема предвид прекомерните ограничения, които сама по себе си налага, и то в замяната на доход, които е крайно недостатъчен за едно нормално съществуване. Поставянето на етикета „безработен“ не значи, че неговите носители не внасят своя дан в държавната хазна:

„ - Циганите не плащали данъци? Аз ли не плащам? За апартамента всяка година данък 130 лв., за колата 200 и толкоз лева. За ток плащам всеки месец 130 лв. И аз плащам колкото и ти плащаш, и за мен хляба е 1,20, не е 60 ст.! Е, има някой в махалата, който е социално слаб, ама извинявай, те за две седмици работа изкарват 36 лв!¹⁰

„ ... или получават социални, няма. Той ще вземе 100 лв. или примерно 150 лв. социална помощ, 15 дена ги карат да работят. Според мен, тези 15 дена дето ги карат да работят, повечето е да са сигурни, че не работят. Ти си на лице, на работа си. Два часа да е, все пак си на лице. И като е 15 дена, то си личи, че не работиш никъде - и го заслужаваш.¹¹

Дори когато програмите за временна заетост към Бюрото на труда се мислят като нещо, което е „заслужено“, поне в очите на тези, които не зависят от тях, то тези, които са адресати и получатели на този тип „социална услуга“ споделят собственото си

¹⁰ Извадка от интервю със собственик на оказионна къща, мъж, ок. 37-40 годишен.

¹¹ Извадка от интервю със стъклар, около 35 год., има работилница и малък собствен бизнес в квартала.

разочарование и недоволство от системата. Информацията относно сумата, която местните получават като обезщетение варира предвид тяхното осигуряване, но е крайно недостатъчна за преживяване: „С М.П. (около 50-годишен, има трима синове, двама от тях работят във Франция, третият наскоро се е върнал оттам, и в момента работи в строителството) сме седнали на маса пред лавката, която се намира най-близо до домът му. По-рано днес е ходил да се подписва за помощите, които получава като безработен и разпалено ми разказва за задължителните 15 дни, в които трябва да работи нещо към програма. „За 40 лева на месец, кое по-напред? Да плащам пътните ли, за вкъщи ли да гледам да има?“ Малко след това по моя молба отива до тях и ми донеся документите му от социалните, подава ми ги да ги разглеждам и виждам, че той е на борсата от септември 2015 г. Преди това не е получавал такива обезщетения. Задавам му въпрос с какво се е занимавал преди да го съкратят от работа: „Преди това бях две години охрана на белодробната болница, а седем години преди това бях там като общ работник. Обаче сега като стана така и няма никъде работа. Жената работи към „Чистота“, обаче парите не стигат, от синовете не искам да ми пращат, те имат семейства, да си ги гледат, това съм им казал – за тях да има. Ето, жената след малко ще се прибере от работа, аз днеска не съм изкарал нищо, един лев нямам да ѝ дам утре да пътува с автобуса, направо не знам как ще се оправяме ...“¹²

Такива са проблемите на „безработните“, но те не са единствената група, която е обсебила съзнанието на човека от улицата. Друг такъв образ е този на непълнолетната майка с няколко деца, която живее на помощи. Затова следващата част от текста ще се опита да представи едно алтернативно обяснение на този феномен.

Мигът за детските надбавки

Над 42% от бюджета на АСП се отделя за изплащане на детски добавки. Следващото голямо перо са добавките за социална интеграция, които се отпускат на хора в т.ч. и деца с увреждания – 15% от бюджета. 9,5% съставляват месечните добавки за деца с увреждания. По-малко от 6% от социалното подпомагане е насочено към лицата с крайна нужда – чл. 9 от Правилника за прилагане на Закона за социално подпомагане (Григорова 2016: 17).

¹² Теренни записки Д.П., месец март, 2016г.

През 2016 година обаче може да бъде проследена интересна промяна - сумата за две деца остава непроменена, за едно и три деца леко се увеличава (37 лв. и 45 лв. съответно), но за четири и повече рязко се орязва. Основният аргумент за подобна реформа е пряко свързан с разбирането, че така се насърчава тридетният семеен модел. Всъщност, тази реформа има за цел по-скоро да накаже семействата с 4 и повече деца, отколкото да насърчава тези с три деца. Диспропорционално биват санкционирани семействата, чиито деца имат повече от 5 неизвинени отсъствия от училище, като тази помощ вече им се отказва в продължение на една година от регистрирането на отсъствията. Тази санкция засяга обаче само най-бедните домакинства. Ако дете от семейство, което не получава социални помощи, отсъства от училище, то не се наказва. Изглежда целта е не децата да посещават редовно училище, а да се спестят средства и то от социално слабите. С тези промени биват спрени и детските надбавки за деца, които са станали родители – важен детайл е, че тази „реформа“ наказва само момичетата, станали майки, тъй като малолетните и непълнолетни бащи всъщност не могат да бъдат „уличени“ в бащинство. А на майките под 18-годишна възраст помощта се предоставя в натура, по преценка на социалния работник. По оценки на Министерство на труда и социалната политика, „в България има около 3300 непълнолетни майки“ (Григорова 2016: 21). Картината обаче изглежда съвсем различна, ако обърнем внимание на данните от преброяването през 2011 г. НСИ сочи, че „273 жени до 19-годишна възраст имат по три деца, група до 17 г. няма. Броят на майките от ромски произход до 19 години с три деца е 128, за другите етноси не са публикувани данни, тъй като са конфиденциални“¹³ (Григорова 2016: 32). Въпреки това, социалната политика действа по презумпция, че диспропорционално етническата принадлежност е свързана с непълнолетното майчинство. Проблемът има съвсем различно естество и той отново е свързан със структурата на пазара на труда. Ясно изразена е тенденцията за отлагане на раждане на първо дете (явление, което се наблюдава и в страните от Западна Европа и САЩ), с цел да бъде натрупат повече трудов стаж, повече квалификации, повече сигурност. Търсенето на сигурност води до наслагването на повече несигурност, несигурността носи със себе си търсенето на група от изкупителни жертви, която да бъде обвинена, и на която сякаш се предоставят помощи и социални услуги наготово. За съжаление всичко това е следствие на липсата

¹³ Което само по себе си не обяснява защо такава статистика за ромите е направена публично достояние, но не съществува такава разбивка и за останалите етноси в България.

на информираност и посредствено вторично натрупано знание. А действителността сякаш е съвсем друга.

Вместо заключение (Едно отклонение или другото измерение на социалните помощи)

„Д., 34-годишна, българка, е родена и живее в курортен град като управител в магазин за телекомуникационни услуги, живее заедно с местен бизнесмен, без да имат обаче сключен брак. Сумарният им месечен доход значително надвишава средния месечен доход на семейство. Въпреки това, когато се ражда първото им дете, тя се премества да живее при майка си, за да може да се възползва от положението си на „самотна майка“ и да получава „повече помощи, защото аз съм ги заслужила“, както тя самата се изразява“¹⁴ Дори тя да не е била одобрена за помощи, за нас в случая интерес представлява самата ментална нагласа за това какво е дължимо някому и какво не е, тук дори не говорим за справедливо разпределение на ресурси. Преброяването на населението от 2011 г. показва, че „почти 532 000 деца не получават детски надбавки. Част от тях са завършили средно образование, друга част са отпаднали от училище, но има и деца, които не получават помощи, защото семейството им не изпълнява доходните критерии, нямат имунизации или родителите им са се отказали да кандидатстват въобще. 16% от децата до 14-годишна възраст към 2011 г. също не получават детски надбавки, при това тук говорим за най-всеобхватната социална помощ в България“ (Григорова 2016: 22). Голяма част от семействата, на които детските надбавки са необходими остават извън обхвата на тази „спасителна мрежа“. Този проблем е симптоматичен и за противоречията, които съществуват вътре в самата структура на АСП: „Г., 61-годишен, българин, строител, остава безработен за няколко години, започва да работи „на частно“, по-късно започва работа като шофьор към Агенция Социално Подпомагане в малка община. Добре запознат е с постановленията, изпитва явна ненавист към ромските общности, живеещи на територията на общината, твърдо убеден е, че те не заслужават социалните помощи, които получават, защото „те ги изяждат и изпиват за един ден, нали ги виждам, знам ги аз“, но от друга страна мисли, че „не може да не получавам и аз безплатна винетка за колата като тези, които даваме на инвалидите! Аз работя вече една година тука в социалните, знам ги тия неща! Трябва и аз да имам една такава винетка, виж, че все

¹⁴ Теренни записки Д.П., месец октомври 2016г.

*пътувам нагоре-надолу с колата ...*¹⁵ С други думи, службата трябва да прави нещо и за тези, които работят в нея, тя трябва да осигурява привилегии. Открито можем да говорим за култура на завишени очаквания и в двата случая, но откъде произлиза тя? Тук основна роля отново играе изкривеното чувство за неоправданост и непривилегированост, което винаги се мисли в съпоставка и като различие. Различие, което де факто няма реални очертания, но придобива такива, когато започват да се приписват негативни качества и характеристики по презумпция, че те съществуват предварително, а не се създават чрез извършването им. И докато говорим за неравенство, което се мисли като лична неудовлетвореност и е строго субективно, забравяме, че социалното неравенство и ефектите от него всъщност имат своето обективно измерение. Неговото документиране и обсъждане трябва да се случва заедно с хората, които то засяга, в противен случай оставаме в лоното на митологичните създания от типа на „щедрата социална държава“, а това не помага да намерим решение на проблемите, които пряко касаят най-непривилегированите слоеве от нашето общество.

Библиография:

Вакан, Л. 2004. *Затворите на нищетата.* София: ЛИК.

Григорова, В. 2016. *Бедни срещу бедни.* София: Колектив за обществени интервенции.

Институт за пазарна икономика. 2015а. *Бедност и рискови групи.* София: И.П.И.

Институт за пазарна икономика. 2015б. *Бедност и неравенство в България.* София: И.П.И.

Институт за пазарна икономика. 2016в. *Предизвикателства пред социалното подпомагане в България.* София: И.П.И.

Панчев, Д. 2016. *Активистка етнография и убийството на метода.* Доклад представен на научния симпозиум „Етнология и Филология. 25 години асоциация „Онгъл“, гр. Самоков (30.09-02.10.2016г.).

¹⁵ Терени записки Д.П., месец февруари 2017г.